

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 47-48

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

47-48'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

47-48'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.47-48

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 26.06.2024 р.)

Підп. до друку 02.07.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 30

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

ПОЛІТИЧНИЙ КАТЕХІЗИС ПОЛТАВСЬКОЇ І ХАРКІВСЬКОЇ ГРОМАД (ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР. ХІХ СТ.)

Іванова Людмила Георгіївна

кандидат історичних наук,
професор кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: l.h.ivanova@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0695-9813>

***Анотація.** В епоху «довгого українського ХІХ століття» визначна роль у становленні української модерної нації належала соціокультурному феномену – Громадівському руху. Саме Громади – своєрідні об'єднання українських інтелектуалів, протистояли тотальному наступу русифікаторської політики імперії Романових й не дали згаснути українській національній ідеї. Завдяки сподвижницькій праці громадівців у царині мовознавчих та історичних досліджень, видання українських книг, періодичних видань, організації шкіл для народу тощо, український модерний рух отримав своє логічне обґрунтування в російському імперському просторі. Адже українство тепер постало, як самобутня етноспільнота із своєю власною національною цивілізаційною ідентичністю відмінною від російського чи польського етнічного елементу. Поряд з освітньо-культурницьким напрямом діяльності, громадівському рухові 60-х рр. ХІХ ст. було притаманне чітко окреслене політичне забарвлення. Це досить добре ілюструють створені в середовищі полтавських і харківських громадівців політичні катехізиси. Ті катехізиси під назвою «Записка» визначили завдання українофілів – створення політичних організацій, товариств, партій, які б об'єднали усі стани суспільства і працювали скоординовано в ім'я «спільної мети» - реалізації «українського проекту». Необхідною умовою в цьому контексті має бути широка пропаганда української ідеї. Практично громадівці Полтави і Харкова заклали фундамент майбутньої політизації українського відродження, на рубежі ХІХ і ХХ століть.*

***Ключові слова:** катехізіс, Громадівський рух, українська ідея, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Українське відродження ХІХ ст. відбувалося в контексті загальноєвропейських тенденцій та ідеологічних наративів властивих для епохи Модерну. Для українського соціуму це був складний шлях від подолання політичної апатії, провінціалізму до визнання національної ідентичності в російському імперському просторі, творення доктрини «українського проекту» та перших кроків його реалізації. Провідна роль у національному відродженні та формуванні етнополітичної свідомості українського соціуму належала нащадкам колишньої козацько-старшинської еліти, котра русифікувалась і кооптувалась у ряди російського дворянства.

У ХІХ столітті саме українські інтелектуали (науковці, літератори, педагоги, чиновники і військові різного рангу царської армії) підняли проблему збереження української цивілізаційної культури, визнання за народом його історичного особного

шляху поступу та рівнозначну цінність в сім'ї європейських етноспільнот. Величезна заслуга в цьому контексті належала українофілам, що гуртувались навколо своєрідних об'єднань – Громад.

Безпосереднім ідеологом Громадівського руху у 60-80-х рр. XIX ст. в історіографії визнано видатного історика-науковця М. Костомарова. Практично він сформулював головні напрями діяльності громадівців, з метою відродити «вмираючу під батогом московським та багнетом Санкт-Петербурзьким народність» [Костомаров, 1905, с. 752].

Зрештою, костомарівська концепція відродження державності України, яка базувалася на трьох ключових компонентах: народоправстві, самоврядуванні, етнофедералізмі, знайшла всебічну підтримку в середовищі українських інтелектуалів. Ця концепція на довгі десятиліття стала головною доктриною українського модерного руху. Втім, вона не перетворилася у заскоружу догму, а вдосконалювалася, доповнювалася, змінювалася по ряду ключових положень під впливом геополітичних реалій та ідейних мотивів українського модерного руху. У 60-х рр. XIX ст. це добре ілюструють підготовлені членами Полтавської та Харківської Громад, політичні катехізиси.

Мета. Необхідно переосмислити певні старі оціночні підходи у висвітленні Громадівського руху як суто культурно-освітнього явища українського відродження. Варто звернути уваги на ідеологічні наративи, притаманні в середовищі харківських і полтавських громадівців. Зокрема, це стосується програмних документів під назвою «Записка» А. Шиманова та В. Лободи.

Історіографічний огляд. Дослідження Громадівського руху у вітчизняній історичній науці представлене широким колом наукових студій. Воно відбувалося у площині освітньо-культурних, суспільно-політичних процесів в Україні та становлення українського національно-визвольного руху. Окремо можна виділити праці загального характеру, де громадівство висвітлюється через призму суспільно-політичного життя в Україні та становлення державницької ідеї. Передусім, це дослідження В. Сарбея, О. Реєнта, А. Коцура, С. Світленка, Я. Грицака. Безпосередньо, діяльність Громад в просвітницько-культурній, науковій, видавничій і педагогічній сферах, в широкій ретроспективі досліджували М. Гніп, М. Антонович, Н. Побірченко, А. Катренко, Г. Жураківський, В. Дудко, Д. Гроховецький, Л. Іванова (автор статті). Предметом наукового інтересу є також персоналії Громадівського руху, серед яких імена видатних українських суспільних діячів – В. Антонович, О. Кониський, П. Житецький, М. Драгоманов, П. Куліш, Л. Глібов, Є. Милорадович тощо. В тих публікаціях чи монографіях подані біографічні відомості та аналізуються історіософські та суспільно-політичні погляди видатних громадівців (С. Світленко, О. Місюра, Р. Іванова, М. Железко, В. Гордієнко, О. Киян, А. Круглашов, І. Ткаченко, І. Петренко та інші).

Втім, хоча вказана тематика є багатогранною у персоніфікованій та узагальнюючій площині, але деякі аспекти потребують перегляду, доповнення та коректив.

Виклад основного матеріалу. Громадівському рухові належить вагома роль у становленні українського національного відродження та формуванні етнополітичної свідомості народу. У вітчизняній історіографії Громадівський рух здебільшого трактують як освітньо-культурницьку течію, позбавлену політичного

характеру та ідеологічних наративів. Втім, це стереотипне твердження, властиве ще для радянської доби, не відповідає сутності та ідейним мотивам діяльності Громад. Передусім, варто зазначити, що питання української мови, на якому акцентували увагу громадівці та виносили його на всеросійський імперський простір, мало цілком політичне звучання, адже стандартизація української мови у сфері суспільної комунікації, в освітньому процесі, науці, літературі, періодичних виданнях і адміністративному діловодстві проклала шлях до утвердження української ідентичності як на ментально-світоглядному рівні українства, так і в свідомості російського політикуму. Останні змушені були через визнання мовної особистості визнати автохтонність українського народу та його відмінність від російського етнічного елементу.

В кінцевому результаті, цей факт передбачав право українців на свою політичну самоорганізацію окрему від петербурзької центральної влади. Отже, мовна проблема для громадівців була індикатором національної ідентичності та одночасно претензією на незалежний державний поступ народу, що проживав на просторах Наддніпрянщини.

Російські інтелектуали різних ідейних течій, чиновники та навіть демократи досить болісно сприймали заяву українофілів про свою політичну та етнічну особистість. Формулювання Малоросія, Південно-Західна Росія, південноруси, Київ-«мать городов русских», що визначало українців інтегральною підгрупою великоросів, міцно вросло у свідомість російського суспільства. Тому зміна цієї форуми розцінювалась як замах на цілісність імперії і як злочин проти офіційної ідеології триєдності російського народу і самодержавства.

Поширену в українському інтелектуальному середовищі ідею федеративного всеслов'янського союзу держав навіть при умові домінування Росії, хранителі імперії – жандарми, вважали архінебезпечним проявом сепаратизму.

Втім, громадівці не тільки організували україномовні школи, видання підручників, книг, періодичних видань та пропагували ідею федералізму і республіканізму, але й структурували своє політичне бачення мети і завдань українського модерного поступу. В цьому відношенні важливо розглянути «Записку» полтавського громадівця Віктора Лободи, яку практично можна трактувати як політичний катехізис.

Автор «Записки» закликав громадівців не захоплюватися існуючою «теорією соціалізму і комунізму» і спрямувати свої зусилля, енергію, інтелект у русло єднання станів, каст, відомств і професіоналістів, щоб подолати в середині українського суспільства «нерозумну ворожнечу», яку варто замінити боротьбою за українську справу. Крім того, необхідно, щоб певна група людей, котрі добре розуміють сучасну ситуацію «без шуму і крику склали партію». Членами цієї партії мають стати мужі «умом і волею міцні», які будуть володіти знаннями організаційного і пропагандистського характеру, зуміють «підготувати, налаштувати, але не маси – це вікова робота, в різних місцевостях людей розумних, впливових в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Казані. Треба, аби люди у тих партіях працювали «не врзнобій», а разом, проводили і розвивали справу (тобто українську) не всюди... а де і як покажуть обставини» [Гніп, 1930, с. 34-35].

Тож, полтавським громадівцям була запропонована концепція партійного будівництва, заради перебудови суспільно-політичного життя України. Ця партія

має полишити просвітницький романтизм й обрати нові методи впливу на громадянство, можливо подібні до таких, які використовують європейські сучасні напівлегальні або конспіративні організації, партії – «Молода Італія», «Молода Польща».

Політична доктрина В. Лободи жваво обговорювалася і отримала схвалення більшістю полтавськими громадівцями. Дехто запропонував внести певні правки і доповнення. Так, наприклад, Д. Пильчиков висловився за внесення пункту, щоб на відповідні адміністративні посади в Україні призначали тих, хто найбільше сприятиме українському напрямку, «бо загальноросійська конституція – це гірше ніж панування деспотизму» монархії. Окрім того, Д. Пильчиков зауважив, що московські ліберали «накладають рукавицю на всю Русь, бачать Росію лише як єдину і неділиму» [Гніп, 1930, с. 56].

Епістолярна спадщина членів Полтавської Громади засвідчує, що переважна більшість висловлювалася проти співпраці, чи бодай, інформаційних контактів з російськими демократично-революційними організаціями, подібно до «Земля і воля». А. Шиманов у листі до вчителя Лубенської школи В. Шевича повідомляв про позицію полтавчан-громадівців, щодо російських революціонерів-радикалів: «Наше діло вже замітно розходиться з ділом «всеросійських космополітів» і нам швидше треба визнати свою осібність та ... простувати своїм шляхом» [Гніп, 1930, с. 27].

Натомість, інших переконань дотримувались громадівці О. Стронін та В. Щелкан. Вони прагнули спрямувати громадівський рух у єдине русло загальноросійського демократично-революційного руху задля проведення політичного перевороту і реорганізації суспільного устрою в імперії, при збереженні її територіальної цілісності.

О. Стронін постійно перебував на контакті з емісаром «Землі і волі» О. Слепцовим. Він навіть занотовував у своєму щоденнику теми розмов з цим радикалом. Він висловив свою незгоду відверто радикальними методами діяльності цієї партії: «Змова є тільки власне визнання свого власного безсилля, і тоді ж висловив це переконання емісару» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 38].

Реакція полтавчан-громадівців на досить відверте спілкування О. Строніна із представниками російських радикальних організацій добре проілюстрована в листі А. Шиманова до харківського громадівця О. Потебні. «Протилежна партія під прокровов вищих історичних поглядів проводить московські тенденції безцеремонно і не зовсім чесно. Представником такої діяльності в Полтаві є Стронін» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 3].

Далі в листі засуджується і позиція В. Щелкана і російського демократа М. Балліна. А. Шиманов закликає не підтримувати їхню агітацію за «воєнну революцію», бо вони намагаються втягнути громадівців до свого соціально-визвольного руху, нехтуючи національними інтересами українців.

Зрештою, з листування полтавських громадівців із харків'янами, дізнаємося про тверде переконання перших: «На теперішній час будь-коли необхідний нам є політичний катехізіс, в котрому справа отримала б історичне і логічне виправдання, і так сказати, зведено було б до раціональних догм» [ЦДІА, ф. 2045, оп. 1, спр. 1, арк. 4].

«Раціональну догму» українського відродження підготував і подав на обговорення полтавських та харківських інтелектуалів також А. Шиманов, котрий

був представником відразу двох Громад. У своїй Записці «Нам тяжкі протиріччя, а ще можливо тяжче байдужість до них», А. Шиманов окреслив методи і форми діяльності українських організацій. Передусім, цей громадівець зазначив важливість єднання народу та вищих верств, піднесення «рідного українського елемента», утвердження національно-державницької самосвідомості усіх верств українського суспільства. Поряд з тим, він акцентує на необхідності формувати власну політичну еліту, бо саме вона є носієм державницької ідеї і має очолити рух за відродження України, а для цього потрібно виробити відповідну платформу дій, в котрій будуть враховані інтереси народних мас.

Нарешті, прийшов час пропрацювати помилки минулого і подолати «цілковиту байдужість народу до ідеї федеративності української держави, яка найкраще відображена у Гадяцьких статтях гетьмана І. Виговського». На переконання А. Шиманова та байдужість до державницьких доктрин поспільства і козацької старшини ще у XVII ст. «давала повну можливість польському і московському урядам проводити свої плани».

А. Шиманов із сумом констатує, що в сучасний період український народ «страждально схиляється перед всесильною польською пропагандою в Задніпров'ї (тобто в Правобережній Україні – авт.), а також, можливо ще більшою могутньою великоросійською пропагандою на східній стороні Дніпра». Тому без піднесення української ідентичності, розвитку свідомості та політичної культури серед народу, за розумінням А. Шиманова, неможливо об'єднати Україну Правобережну, Лівобережну і Червону Русь [Гніп, 1930, с. 170-182]. Окрім того, необхідно констатувати – в катехізисі А. Шиманов позитивно висловився відносно створення федеративного союзу слов'янських держав не спільно з Московією-Росією, а тільки окремо від неї. За прикладом Гадяцьких статей це досить красномовний факт, який вказує на сприйняття частиною громадівців петербурзького варіанту костомарівської етнофедеративної концепції, де Росії відводилась роль домінуючого центру у Всеслов'янському союзі вільних держав.

Враховуючи геополітичну ситуацію та психологічний стан українського соціуму, цей громадівець окреслює ряд завдань, які повинні виконати українофіли: всебічно вивчати історію, традиції, світогляд народу; виробити «міцну політичну теорію для майбутньої долі України», щоб в кінцевому результаті подолати «всеросійське страховище-самодержавство». Також, головною задачею А. Шиманов вважав «пропаганду української ідеї», яка визначає напрямок діяльності всього суспільства.

А. Шиманов деталізує ці напрямки діяльності українських інтелектуалів і пропонує конкретний план реалізації українського проекту: гуртувати патріотично налаштованих людей під знаменами української національної ідеї; організувати і впроваджувати українські освітні заклади; створювати українські товариства, організації; засновувати періодичні видання в Харкові, Полтаві та деінде; створювати офіційні українські товариства, які б протистояли впливу «всеросійського космополітизму і навіть західних течій» на українське громадянство. А головне, потрібні ентузіасти «з гарячим серцем», котрі б зуміли піднести самосвідомість народу і підготувати його до активної боротьби за свою державність [Гніп, 1930, с. 175-180]. Дії тих патріотів та організацій повинні бути скоординовані й «чітко визначені в ім'я відродження України».

На превеликий жаль, архіви не зберегли відгуки харківських громадівців на катехізіс А. Шиманова. Лише достеменно відомо, що харків'яни не прислухались до пересторог А. Шиманова відносно співпраці з російськими революційно-демократичними групами та організаціями. В. Гнилосиров, харківський громадівець, занотував у своєму щоденнику, що у червні 1862 р. подорожуючи з О. Потебнею до Києва, зустрічався з представниками російського визвольного руху. І це була заздалегідь запланована зустріч. Предметом переговорів з боку харків'ян було «прохання підтримати українське питання» [ДАРФ, ф. 109, оп. 1862-1869, спр. 230, арк. 75]. Принаймні, вони сподівалися на позитивне висвітлення діяльності Харківської Громади на сторінках демократичного журналу «Современник».

Пізніше видатний український історик М. Грушевський писав, що українців погубила надмірна довірливість, ілюзорність, відсутність прагматичного погляду на взаємини з російською демократією та її правдивої сутності. Українці, котрі тяжіли до російської соціально-визвольної течії, помилково сподівались, що «зможуть пронести українську справу під полюю общеросійського лібералізму» [Грушевський, 1906, с. 45].

Та незважаючи на певні розбіжності відносно методів і засобів реалізації українського проекту, «Записки»-катехізіси громадівців В. Лободи та А. Шиманова засвідчили кристалізацію української суспільно-політичної думки у напрямку утвердження етнополітичної свідомості, принаймні, вищих верств, розуміння значення широкої «української пропаганди», формування дієвої політичної еліти та об'єднання усіх станів соціуму навколо державницької ідеї. Тож знаменною рисою обох доктрин було повне заперечення розпалювання класової ворожнечі всередині української нації та, з іншого боку, необхідність підняти загальний рівень політичної культури народу, щоб підготувати передумови кардинальних змін в суспільному житті. Зрештою, в катехізісах В. Лободи та А. Шиманова вперше було піднято питання про важливість творення зрілої концепції партійного будівництва для реалізації державницьких прагнень українців.

Висновки. Політичні катехізіси полтавських і харківських громадівців практично заклали фундамент якісно нового етапу українського модерного руху.

Список використаних джерел та літератури

- Гніп М., 1930. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Полтава, 236.
Гніп М., 1930. До історії громадського руху 1860-х рр. (записка А.Л. Шиманова). *За сто літ*. Харків, 170-182.
Грушевський М., 1906. Дорогою віків. *З біжучої хвилі*. Київ, 44-45.
Державний архів російської федерації (Москва) (ДАРФ російської федерації)
Житецький І., 1927. О.О. Потебня і Харківська громада в 1861-1863 рр. (Із «Щоденника» та листування В.С. Гнилосирова). *За сто літ*. Харків, 74-76.
Костомаров М., 1902. Письмо до видавця «Колокола». Львів, 37.
Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).

References

- Derzhavnyi arkhiv rosiiskoi federatsii (Moskva) (DARF rosiiskoi federatsii) [State Archive of the Russian Federation (Moscow) (DARF of the russian federation)]. [in russian].
Hnip M., 1930. *Do istorii hromadskoho rukhu 1860-kh rr. (zapyska A.L. Shymanova)* [To the history of the social movement of the 1860s (note by A.L. Shymanov)], *Za sto lit*. Kharkiv, 170-182. [in Ukrainian].
Hnip M., 1930. *Hromadskyi rukh 1860-kh rr. na Ukraini* [Social movement of the 1860s in Ukraine], Poltava, 236. [in Ukrainian].

Hrushevskiy M., 1906. *Dorohoiu vikiv* [The road of ages], *Z bizhuchoi khvyli*. Kyiv, 44-45. [in Ukrainian].

Kostomarov M., 1902. *Pysmo do vydavtsia «Kolokola»* [A letter to the publisher of "Kolokol"]. Lviv, 37. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CDIAK of Ukraine)]. [in Ukrainian].

Zhytetskyi I., 1927. *O.O. Potebnia i Kharkivska hromada v 1861-1863 rr. (Iz «Shchodennyka» ta lystuvannia V.S. Hnylosyrova)* [O.O. Potebna and Kharkiv community in 1861-1863 (From the "Diary" and correspondence of V.S. Gnilosirov)], *Za sto lit*. Kharkiv, 74-76. [in Ukrainian].

**POLITICAL CATECHISM OF THE POLTAVAN AND KHARKIV COMMUNITIES
(FIRST HALF OF THE 60S OF THE 19TH CENTURY)**

Ivanova Lyudmila

Candidate of Historical Sciences,

Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *In the era of the "long Ukrainian 19th century", a significant role in the formation of the modern Ukrainian nation belonged to the socio-cultural phenomenon - the Social Movement. It was the Communities, a kind of association of Ukrainian intellectuals, that resisted the total onslaught of the Russifying policy of the Romanov empire and did not allow the Ukrainian national idea to die out. Thanks to the cooperative work of Hromadov citizens in the field of linguistic and historical research, publication of Ukrainian books, periodicals, organization of schools for the people, etc., the Ukrainian modern movement received its logical justification in the Russian imperial space. After all, Ukrainianness has now emerged as a distinct ethno-community with its own national civilizational identity distinct from the Russian or Polish ethnic element. Along with the educational and cultural direction of activity, the social movement of the 60s of the 19th century. clearly defined political coloring was inherent. This is quite well illustrated by the political catechisms created among Poltava and Kharkiv citizens. Those catechisms called "Note" defined the task of Ukrainophiles - the creation of political organizations, societies, parties that would unite all states of society and work in a coordinated manner in the name of a "common goal" - the implementation of the "Ukrainian project". A necessary condition in this context should be broad propaganda of the Ukrainian idea. Practically, the citizens of Poltava and Kharkiv laid the foundation for the future politicization of the Ukrainian revival at the turn of the 19th and 20th centuries.*

Key words: *catechism, Social movement, Ukrainian idea, national identity.*